

OBRAZ / KOMUNIKACE / JEDNÁNÍ

O útěše proti smrti /

*Víra, smrt a spása v pohřebních kázáních
v období konfesionalizace*

Radmila Prchal Pavlíčková

MASARYKOVA
UNIVERZITA

Univerzita Palackého
v Olomouci

Publikace byla vydána jako součást řešení projektu Grantové agentury ČR reg. č. 14-36521G Centrum pro transdisciplinární výzkum kulturních fenoménů ve středoevropských dějinách: obraz, komunikace, jednání; realizovaného Masarykovou univerzitou v Brně a Univerzitou Palackého v Olomouci.

Recenzovali:

Prof. PhDr. Jiří Mikulec, CSc.

PhDr. Miloš Sládek, Ph.D.

© Radmila Prchal Pavlíčková, 2017

© Masarykova univerzita, 2017

© Univerzita Palackého v Olomouci, 2017

Cover and typo © Jan Kubeš, 2017

Veškerá práva vyhrazena

ISBN 978-80-7422-579-6

Obsah

Úvod	9
Umírání, smrt a spása v raném novověku	17
Pohřební kázání v raném novověku: prameny a přístupy	31
Vývoj v 16. století: reformační inovace a katolické pojetí	33
Pohřební kázání jako řečnická situace	44
Tištěné pohřební kázání jako literární žánr	51
Pohřební kázání jako životopis	59
Pohřební kázání jako součást memorie	62
Pohřební kázání jako zrcadlo konfesního vývoje na prahu raného novověku	66
Zvěstování: zobrazení pravé víry	72
<i>Exkurz: Augsburg</i>	84
Zatracení: zobrazení falešné víry	93
<i>Exkurz: Hildesheim</i>	106
Konverze: nalezení pravé víry	119
<i>Exkurz: Magdeburg</i>	131
„Exul pro pravdu trpělivý“: zachování pravé víry	141
<i>Exkurz: Schweinfurt</i>	162
Souboj o poslední hodinku: reformační a katolické příručky dobrého umírání	169
Českojazyčné překlady a adaptace knih dobrého umírání v předbělohorské době	182
Původní práce domácích autorů z předbělohorské doby	191
Pobělohorská produkce – katolické příručky dobrého umírání	195
Místo závěru: Památka pohřební a konfesionalizace	204
<i>Poznámky</i>	212
<i>Seznam vyobrazení</i>	260
<i>Bibliografie</i>	263
<i>Jmenný rejstřík</i>	301
<i>Summary</i>	305

„Mdličké toto kázání Vaší Milosti v těchto časích, v nichž znamenitých a svaté paměti hodných mužů velicí a podstatní spisové vycházejí, ne pro honosnost a chloubu (čehož hodné není), ale pro [...] potěšení jsem vypsál.“

Štěpán Olomučanský, pohřební kázání nad Voršilou Měchýřovou, nymburskou měšťankou (1613)

„V jeho dětství se brzy projevilo, co z něj bude, neboť kdykoli, když byl veden do kostela a ke kázání a poté se vrátil domů, hned si to doma tak rozestavil, že si udělal ze židlí kazatelnu a kázal.“

David Pistorius, pohřební kázání nad augsburským farářem Kašparem Sauterem (1604)

„[...] jako se lid obecní o kněžích domnívá, ano i sami mnozí kněží smejšlejší, že snadně kázání z rukávu vytřísti mohou, a když sou jen kázání učinili a odbyli, již mnějí, že jsou všecku práci kněžskou vykonali, ale velmi se mejlí [...]“

Mikuláš Krupěhorský, Knižka o smrti (1593)

„Kdo máš však odvahu básnické fantasie a evokační představivosti, vzkřís si tu dobu i to prostředí, když kázání bylo prosloveno!“

Antonín Škarka, Nový komeniologický nález (1938)

„Vždycky je tam smutek, ale měla by tam problesknout i radost. Že ten člověk tady byl, že něco hezkého prožil a dal svému okolí. A taky naděje, že se jednou všichni znovu setkáme, a odpuštění.“

Sandra Tichá, husitská farářka (Lidové noviny, magazín Pátek, 27. 10. 2016, Vážení truchlící)

Úvod /

„*Nic jim nepomáhá.*“¹

V Knihovně vévody Augusta v dolnosaském Wolfenbüttelu se dochoval pozoruhodný výtisk katolického pohřebního kázání z roku 1601, jež po okrajích jakýsi čtenář opatřil svými poznámkami. Kázání bylo proneseno ve Würzburgu na pohřbu mladičkého, tehdy jen čtrnáctiletého hraběte Jana Schwarzenberga, který zde studoval na nedávno obnovené katolické univerzitě a zemřel náhle na jakési horečnaté onemocnění. Obsah tisku sleduje poměrně standardní témata: jeho autor, zdejší profesor teologie, se v předmluvě, určené rodičům, i v samotném kázání zabývá především útěchou plynoucí z naděje na spásu. Smutek rodičů, kteří náhle ztratili jednoho ze synů, má zmírňovat skutečnost, že zesnulému synovi mohou být nadále užiteční skrze skutky milosrdenství: mši svatou, modlitbu, almužnu. Strádající matka, jíž krutá smrt vzala milované dítě, tak může prospívat svému synovi i po jeho smrti, nechávat za něj sloužit mše a tím pomáhat jeho duši a napomáhat jeho spáse.²

Toto kázání přinášelo posluchačům a čtenářům výklad komemorativních praktik katolické církve, tak jak vyplývaly z katolického pojetí eschatologie. Lidská duše, zatížená méně závažnými hříchy, musí po smrti odejít do očištění, místa, kde podstoupí krutá muka, jimiž bude očištěna, aby mohla být povznesena do věčné slávy. Délku očišťovacího utrpení mohou významně ovlivnit pozůstalí: čím více je za ubohou trpící duši odslouženo mší, uděleno almužen, vykonáno modliteb, tím více se zkracuje její pobyt v očištcí. Lidé na zemi tak mají možnost napomáhat spáse zesnulých a oba světy, pozemský i posmrtný, zůstávají v těsném propojení. Autor kázání nad Janem Schwarzenbergem popisuje katolickou představu o prospěšnosti pozemských aktivit pro spásu duší a opakovaně se ptá, zda by vůbec někdo mohl pochybovat o tom, že skutky milosrdenství pomáhají. Vždyť v jejich účinnost věří celá katolická církev a tak je to správné.

Jako by tušil, že se jeho slova jednou dostanou do rukou čtenáře, který nejenže bude pochybovat o prospěšnosti takového počínání, ale bude cítit natolik silný nesouhlas, že svůj názor vyjádří několika stručnými poznámkami na okrajích textu. O tomto čtenáři mnoho nevíme. Nevíme, s jak velkým časovým odstupem

od chvíle vytištění kázání četl a komentoval. Nevíme, kde žil a odkud pocházel. Nevíme ani, zda šlo o muže, či ženu, zda se jednalo o mladého čtenáře, či starce s mnoha životními zkušenostmi, o kněze, či laika, šlechtice, nebo příslušníka nižších sociálních vrstev. Víme jen, že byl s to číst a psát německy a že bytostně nesouhlasil s katolickou představou dosahování spásy. Možná mohl při četbě pociťovat i určité rozhořčení, které jej přimělo vzít do ruky pero a formulovat svůj odmítavý postoj. Několikrát si jen prostě na okraj poznamenal „*Písmo*“, aby odkázal na luteránský princip sola scriptura a na přesvědčení evangelických církví, že Písmo svaté, jako základní a jediná autorita, o očistci ani aktivitách napomáhajících ke spáse duší zesnulých nehovoří. „*Vše je nepravdivé,*“ připsal k pasáži, v níž kazatel popisuje prospěšnost modliteb a mší pro duše zesnulých, a nakonec gradoval svůj nesouhlas lakonickým tvrzením: „*Nic jim [duším zesnulých – pozn. aut.] nepomáhá.*“

Na stránkách tohoto tisku z roku 1601 se setkali dva lidé odlišného vyznání, kteří se střetli v názoru na podstatu a způsob dosahování spásy. Jeden vysvětloval katolický koncept, spočívající mimo jiné v aktivní pomoci duším zesnulých, druhý s ním polemizoval z pozice patrně luteránské. Duším zesnulých již nic nepomáhá, v Písmu svatém se o ničem podobném nelze dočíst.

Představené pohřební kázání a jeho čtenářské poznámky mohou být čteny jako hádka, spor, koncentrovaná konfesní konfrontace, jež dobře zobrazuje ústřední problém, který zahltil pohřební kázání na konci 16. a na prahu 17. století, a vystihuje základní téma této knihy.

Otázka, jakým způsobem se dosahuje spásy, představovala pro člověka raného novověku tíživý problém. Reformátoři zpochybnili univerzální platnost katolického řešení a nabídli alternativy. Jednotlivé konfese, tak jak se věroučně vyvíjely a kodifikovaly v průběhu 16. století svá učení, nabízely laikům odlišné teologické varianty této ústřední otázky pozemského života a s úspěchem využívaly pestrou škálu prostředků, jak svou verzi cesty ke spáse vysvětlit prostým věřícím a tím je – podle jejich mínění – zachránit z věčného zatracení. Jedněmi z důležitých situací, při nichž docházelo k intenzivnímu poučení věřících, byly umírání, smrt a loučení se zesnulým na pohřbu. Jednalo se o mezní chvíle, které již svou podstatou vybízely k zamyšlení nad posledními věcmi člověka, nad konečností lidského života a nad osudem duše poté, co opustí smrtelné tělo. Pohřeb a komemorativní média se tak brzy staly důležitou součástí konfesní sebedisciplinace, propagandy a někdy také konfrontace.

Předkládaná kniha je založena na komparativní analýze pohřebních kázání z druhé poloviny 16. a první poloviny 17. století, které byly prosloveny a vytištěny především v zemích Koruny české a v prostoru Svaté říše římské národa německého a jejichž autory jsou kněží katoličtí, luterští, utrakvističtí i kněží

Jednoty bratrské. Jejím cílem je ukázat, jakým způsobem a pomocí jakých prostředků se pohřební kázání stala v tomto období součástí konfesní disciplinace obyvatel, a posoudit, jaký význam měla v kontextu jiných médií náboženské výchovy. Přestože výzkum pohřebních kázání a výzkum konfesionalizace má zejména v německé historiografii pevnou a dlouhou tradici, nedošlo dosud k téměř žádnému protnutí obou témat. Jinými slovy – pohřební kázání dosud nebyla zhodnocena z hlediska toho, jak se jako svébytné médium s vlastními komunikačními možnostmi a funkcemi, navíc médium bytostně spojené s tématem smrti, podílela na vytváření a formování konfesní identity obyvatel a jaké prostředky k tomu využívala.

Při mém studiu pohřebních kázání se ukazovalo stále jasněji, že nebude možné jednak vyčerpát pramenný materiál, jednak pojmut téma v celé jeho šíři. Poměrně jednoduchá byla volba časového úseku, v němž budu téma sledovat, protože ten si určily svou povahou samy zkoumané texty. Tištěná pohřební kázání se začínají v luteránském prostředí sporadicky objevovat, v návaznosti na kázání Martina Luthera nad saskými kurfiřty, ve čtyřicátých letech 16. století, a to zejména na říšských knížecích dvorech. Již od šedesátých let panovnickou praxi hojně napodobují nižší, zejména měšťanské společenské vrstvy. Od osmdesátých let 16. století pak máme k dispozici první tištěná pohřební kázání katolické provenience. Tato nejstarší pohřební kázání jsou, a platí to zejména pro přelom 16. a 17. století, téměř bez výjimky prodchnuta konfesní sebepropagací a polemikou. Obojí nacházíme intenzivně ještě v kázáních první třetiny 17. století, po jeho polovině však konfesně konfrontační rovina z funerální homiletiky zcela mizí a pohřební kazatelé se v následujícím období soustřeďují na nebojovnou křesťanskou útěchu tváří tvář nevyhnutelnosti smrti. Výskyt konfesně zatížených témat odráží chronologii procesů pojmenovaných na konci osmdesátých let 20. století německou historiografií jako období konfesionalizace. Volba tohoto časového úseku navíc velmi dobře koresponduje s náboženskou situací v českých zemích, protože umožňuje sledovat jak texty, které vznikly před porážkou stavovského povstání a odrážejí náboženskou pestrost a charakter koexistence mnoha různých náboženských proudů, tak texty vytvořené, ať už v českých zemích, nebo v exilu, v době panovníkem nařízené náboženské unifikace.

Poněkud složitější bylo rozhodnout, jaký princip použiji při další selekci tisků. Bylo zřejmé, že není v silách jednotlivce seznámit se se všemi dochovanými tisky pohřebních kázání z tohoto výseku raného novověku. Počet českých a cizojazyčných bohemikálních kázání ze sledovaného období nabízí vpravdě ideální badatelské podmínky. Jazykově českým pohřebním kázáním z předbělohorského období věnoval poprvé pozornost na konci devadesátých let 20. století Miloš

Sládek, který výstižně charakterizoval jejich povahu i početnost. Kázání pobělohorských spojených s exulantským prostředím se nedávno okrajově dotknul a na jejich četnost upozornil Jan Malura při výzkumu exilové písňové tvorby. Překvapením pro mne ale byly hojné nálezy bohemikálních jazykově německých tisků pohřebních kázání, v předbělohorském období z prostředí šlechtických rodů a měst hlásících se k luterství a od pozdních dvacátých let 17. století z prostředí exulantů, kteří zakotvili zejména v říšských oblastech a jejichž vyjadřovacím prostředkem byla němčina. Jedním z cílů práce se tak stalo provázání obou jazykových prostředí, která vedle sebe v prostoru Království českého a následně v exilu z českých zemí koexistovala. Přes veškerá doplnění českých kázání německými však základní korpus textů nepřerostl zvládnutelnou mez.

Naopak německých luteránských kázání z říšského prostoru je do současnosti dochováno zhruba 350 000 tisků. Je proto třeba najít vhodné kritérium pro jejich selekci. Ta je možná již díky tomu, že kázání – přestože jsou originálními texty sestavenými při úmrtí a pohřbu jedinečného člověka – sledují zpravidla podobnou škálu témat, jsou si argumentačně blízka, opírají se o standardní a opakující se citáty z Bible, případně jiných autorit. Proto je možné rezignovat na seznámení se s co možná největším počtem pramenů a upřednostnit před kvantitou kvalitativní výběr pramenů. Jako nejužitečnější se mi jevílo soustředit se na pohřební kázání spojená s konkrétním místem a sledovat je v jejich vývoji a v souvislosti s lokálními specifickými náboženskými poměry. Velmi brzy se navíc ukázalo, že mimořádně zajímavá jsou pohřební kázání, jež vznikla v konfesně smíšených městech a regionech v říši a jež svou argumentací či preferencí určitých témat odrážejí specifickou podobu tamního konfesního soužití. Sledování bikonfesních měst a regionů zažilo v posledních letech v německém prostředí nebyvalý rozmach. Souvisí to nepochybně se stále probíhající diskusí o konceptu konfesionalizace a odklonem od etatistického pojetí tohoto procesu. Badatelé ukazují často v mikrohistoricky orientovaných výzkumech, jak různorodé síly vstupovaly do procesu konfesní disciplinace, ale také jak vypadalo soužití dvou a více vyznání na území města či vesnice. Recentně se zájem soustřeďuje na konfesní nejednoznačnost a neurčitost, s níž byly požadavky ortodoxie konfrontovány v praxi.

Výběr pramenů posléze ovlivnil i strukturu práce. Úvodní kapitola je nutně věnována základnímu a stručnému seznámení s hodnotami a představami, které měl mít raněnovověký člověk spojeny s odchodem z pozemského světa. Ideál dobré, blažené smrti zaujímal v myšlení lidí ve starších dobách klíčové postavení: smrt byla chápána jako okamžik, v němž je možné mnohé napravit, ale také vše pokazit, a ztratit tak naději na věčný život. Je v textech rozličných

žánrů popisována jako navýsost kritický a nebezpečný okamžik, kdy se u lože umírajícího shromáždí síly nebe a pekla, zatímco on svádí svůj poslední boj o spásu. Touha po spáse má podle dobových naučení být tím nejdůležitějším, k čemu se upíná mysl člověka. Kapitola přináší pouze stručný vhled do problematiky, který má umožnit lepší porozumění následující práci s kázáními, s tím, že k tématu ideálu dobrého umírání v kontextu konfesních proměn společnosti na prahu raného novověku se důkladněji vracím v závěrečné kapitole.

Další v zásadě úvodní kapitola seznamuje s tištěným pohřebním kázáním jako svěbytným a v 16. století „novým“ médiem a ukazuje jeho vývoj i významné proudy jeho výzkumů v současné době. Zvláštní pozornost věnuji výkladu odlišností pohřebních kázání v různých konfesních prostředích, zejména katolickém a luteránském. Ačkoli jsou jejich komparativní výzkumy na svém počátku, je již nyní zřejmé, že nejen argumentace, ale také obsah a struktura těchto textů, a především pak jejich funkce odrážejí podstatu přístupu každé konfese ke spáse.

Poté již následují kapitoly, které vykrytalizovaly z tematické analýzy pohřebních kázání. Jedná se o ta témata, která jsou pro argumentaci pohřebních kazatelů klíčová, objevují se často a běžně v pohřebních kázáních různých konfesí v českém prostoru a jsou využívána ke konfesní výchově souvěrců, případně kritice jinověrců. Jsou jimi reprezentace vlastní věrouky, zobrazení odlišné, tedy mylné víry, jehož esencí je spor o očištec, oslava změny vyznání a konvertitů a naposledy nárek nad exilem a oslava utrpení snášeného pro zachování pravé víry. Každá takto tematicky definovaná kapitola obsahuje úvodní příběh; pohřební kázání jsou totiž mimo jiné vyprávěním příběhů, popisem životních poutí zcela konkrétních lidí. Tematická analýza bohužel stírá individualitu těchto svěbytných příběhů a rozbíjí je v rámci jinak koncipovaných otázek. Vstupní narativ každé kapitoly má proto vrátit pohřební kázání do jejich individuálního kontextu – obnovit vztah textu ke konkrétnímu člověku a jeho jedinečné situaci.

Na závěr každé kapitoly je připojen exkurz, který dané téma prezentuje pomocí pramenů říšské provenience a v rámci analýzy specifické situace konkrétního bikonfesního města. Společné, a přitom dostatečně oddělené zobrazení daného tématu v českých a říšských pohřebních kázáních přispěje, domnívám se, k lepšímu zachycení případných specifík domácí situace, ale také k snazšímu pochopení rysů, které jsou pro dané téma shodné nadregionálně. Smyslem není srovnávat nesrovnatelné, ale ostřeji nasvítit. Mikrosonda do poměrů konkrétního města pomůže navíc lépe vykreslit funkci pohřebního kázání jako média utváření konfesní identity.

Pro každé jednotlivé téma bylo zvoleno jiné říšské město a jiný typ konfesního sdílení stejného prostoru. V návaznosti na kapitolu, která se zabývá analýzou strategií při zobrazení vlastní věrouky, zvu čtenáře na výlet do bikonfesního Augsburgu. Toto říšské město, jehož bikonfesionalita, respektive parita byla legislativně zaručena nejprve augsburským a posléze vestfálským mírem, slouží již od osmdesátých let minulého století badatelům jako čítankový příklad pro popsání soužití obyvatel dvou konfesí uvnitř společných městských hradeb. Pohřebním kázáním luteránských kněží působících v těchto hradbách však dosud nebyla z tohoto hlediska věnována zvláštní pozornost.

Pro druhé téma, polemiky o očištění, jsou zase vynikajícím příkladem katolická a luteránská pohřební kázání z biskupského vrchnostenského města Hildesheimu. Zde se v sedmdesátých a osmdesátých letech 16. století na téma (ne)existence očištění rozhořela mediální válka mezi církevními představiteli katolické komunity, představované biskupem a kapitulou, a měšťany, kteří si proti vrchnostenské autoritě zeměpána prosadili luteránství. Pohřební kázání byla nejen prvotním impulzem konfesního literárního sporu, ale byla v jeho průběhu hojně využívána.

Pro analýzu důležitosti tématu konverze v pohřebních kázáních bude nutné se vydat do Magdeburgu. Konverze představuje leitmotiv mnoha pohřebních kázání magdeburského luteránského kazatele Siegfrieda Sacca, který v sedmdesátých až devadesátých letech 16. století oslavoval v pohřebních promluvách definitivní reformaci země a věroučné sjednocení města po konverzi posledního knížecího biskupa k luterství.

Budování monokonfesijního státu s sebou v raném novověku přinášelo na straně jedné tlak na konverzi ke státnímu náboženství, na straně druhé odchod ze země těch, kteří změnu víry odmítli. Exil volili jako východisko z této situace nejen nekatolíci z českých zemí. Ius emigrandi, právo na odchod ze země z náboženských důvodů, byl zakotven již v augsburském náboženském míru a stal se realitou mnoha říšských oblastí, například Würzburgu, odkud odcházeli na konci 16. století luteráni poté, co würzburský biskup zahájil tvrdou rekatolizační politiku. Jejich cílem se stal především nedaleký Schweinfurt, odkud vedli s biskupským rezidenčním městem nejen obchodní válku. Exkurz do Schweinfurtu a zdejší pohřební kázání nad würzburskými exulanty z přelomu 16. a 17. století nám pomohou dokreslit podobu tak zvaného exulantského mýtu, tak jak se traktoval ve funerální homiletice.

Poslední kapitola se od předešlých liší žánrovým zařazením analyzovaného pramene. V průběhu práce se totiž stále jasněji ukazovalo, že rétoriku a argumentaci pohřebních kázání bude vhodné porovnat s dobovými příručkami dobrého umírání, tak jak se vyvíjely od pozdního středověku přes reformační inovace po katolickou

reakci. Posledním zastavením proto bude Horní Lužice, do roku 1635 stále ještě vedlejší země Koruny české, provázaná nicméně specifickými náboženskými poměry silně s luteránským říšským prostředím. Budyšínské simultánní využívání dómu sv. Petra katolíky a luterány často vede k nepřesnému hodnocení situace ve městě jako nábožensky přátelské a vzájemně tolerantní. Pohled do místních funerálních médií nabízí možnost tuto tezi komplikovat. To, jakým způsobem využil zdejší kapitulní děkan Jan Leisentritt ke konfesní propagandě motiv „smrtného lože“, totiž vyvolává celou řadu otázek, pro jejichž zodpovězení bylo třeba vydat se jak do říšského, tak do českého prostředí a sledovat chronologicky příručky a jejich konfesní argumentaci. Vystoupením Martina Luthera a dalších reformátorů došlo k definování odlišných zdrojů spásy a to mělo vliv na teologický diskurz o smrti a dobrém umírání. Kapitola věnovaná příručkám dobrého umírání ukazuje, jakými prostředky byl v preskriptivních textech ideál dobré smrti definován konfesně – jako vykonání konfesně korektních rituálů v přítomnosti a s pomocí „pravého“, tedy k dané konfesi příslušejícího kněze.

Mé poděkování patří mnoha institucím a mnoha lidem, kteří mne na mé cestě za pohřebními kázáními povzbudili či mi pomohli. Ráda tímto děkuji pracovním a pracovníkům Vědecké knihovny v Olomouci, Národní knihovny České republiky, Strahovské knihovny v Královské kanonii premonstrátů na Strahově, Knihovny Národního muzea a Moravské zemské knihovny v Brně, v nichž jsem studovala zejména jazykově české prameny.

Pro téma, které je silně pramenně ukotveno v německém prostoru, byly nesmírně důležité všechny příležitosti, při nichž jsem mohla studovat bohaté fondy tisků pohřebních kázání v tamních knihovnách. Můj výzkum by nebyl možný zejména bez opakovaných badatelských pobytů v Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel. Zdejší bezbřehé fondy tisků pohřebních kázání (knihovna uchovává zdaleka největší sbírku luteránských pohřebních kázání, čítající mnoho tisíc svazků) a stejně bezbřehá moderní literatura k funerální a konfesijní problematice představovaly pro můj výzkum nejdůležitější opěrný bod. V roce 2012 jsem pro svůj zdejší výzkum získala podporu Dorothee Wilms-Stiftung a díky specifickému stipendiu, které propojovalo výzkum s výukou, jsem mohla wolfenbüttelskou zkušenost a rovněž výsledky svého bádání zprostředkovat v týdenním semináři svým doktorandkám. Speciální poděkování pak patří dr. Jill Bepler, ředitelce stipendijních programů knihovny, a jejímu týmu spolupracovnic a spolupracovníků.

Opomenout nemohu ani výzkum v dalších knihovnách a archivech v Německu: ve Forschungsbibliothek Gotha, Sächsische Landes- und

Universitätsbibliothek Dresden, Sächsisches Hauptstaatsarchiv Dresden, Stadtarchiv Hildesheim, Stadtarchiv Braunschweig. Celá řada archivů a knihoven, jako například Stadtarchiv und Stadtbibliothek Schweinfurt, mi nezištně poskytla v nich uchovávané tisky v elektronické podobě.

Pro ukotvení tématu v problematice konfesionalizace byla podnětná spolupráce v Centru pro výzkum konfesijní kultury, které bylo založeno na Katedře historie Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci v letech 2013–2015 jako interdisciplinární badatelská platforma pro studium vztahů mezi různými vyznáními od středověku po moderní dobu. Kniha by nevznikla bez finanční podpory Centra pro transdisciplinární výzkum kulturních fenoménů ve středoevropských dějinách: obraz, komunikace, jednání; a Filozofické fakulty Univerzity Palackého.

S vděčností děkuji všem svým kolegyním a kolegům, kteří byli průběžně vystavováni mým úvahám o pohřebních kázáních, Ondřeji Jakubcovi, Danielu Soukupovi, Petru Maťovi, Jiřímu Kubešovi a mnoha dalším. Zvláště velké poděkování patří Miloši Sládkovi za podnětné rady a připomínky ke studiu staročeských homiletických textů. Haně Jadrné Matějkové jsem vděčná za trpělivé korektury překladů z jazykově německých tisků a Ivetě Coufalové za pozorné přečtení mého rukopisu a redakční postřehy.

Největší dík patří mé rodině, jíž knihu s láskou věnuji.

Summary

About consolation against death

Faith, Death, and Salvation in funeral sermons in the confessionalisation period

The question of how salvation is attained was a painful problem for man of the early modern age. The reformers questioned the universal validity of the Catholic solution and offered alternatives. As they developed and codified their teachings during the 16th century, the individual confessions offered the layman varying theological variants of this central issue of earthly life and successfully used a varied range of means to explain their version of the way to salvation to simple believers and – in their own opinion – to save them from eternal damnation. One of the important situations where intensive teaching of the believers took place were dying, death itself, and the farewell to the deceased at the funeral. These were defining moments which by their very nature already encouraged reflection on the last things of man, on the finality of human life, and on the fate of the soul after its departure from the mortal body. The funeral, the rituals associated with parting from the deceased and commemorative media thus soon became a vital part of confessional self-discipline, propaganda, and sometimes of confrontation and the formation of a confessionally oriented memorial to the dead.

The book is based on a comparative analysis of funeral sermons from the second half of the 16th and the first half of the 17th century, which were delivered and printed mainly in the Czech Lands and within the German Holy Roman Empire and whose authors were Catholic priests, Lutherans, Utraquists and priests from the Unity of Brethren. Its purpose is to show how and by what means funeral sermons became at this time part of the confessional disciplining of the population, and to assess their significance in the context of the other media of religious education and in the context of memory formation. Although research into funeral sermons and into confessionalisation has a long and vigorous tradition, in German historiography in particular, there has not yet been any major crossover of the two themes. In other words, funeral sermons were evaluated only marginally in several case studies in terms of how they – as an independent medium with its own communication options and features, moreover a medium essentially associated with the theme of death – were involved in the formation and shaping of the confessional identity of the population and what means they used for this.

The oldest printed funeral sermons from the late 16th and early 17th centuries are almost invariably imbued with a display of confessional identity, self-promotion of one's own doctrine or even confessional polemic. After the middle of the 17th century the confessional confrontational disappeared from funeral homilies and funeral preachers from then on focused more on general Christian consolation in the face of the inevitability of death. The occurrence of confessionally loaded themes reflects the chronology of the processes labelled by German historiography in the late 1980s as the period of confessionalisation.

The first chapter is devoted to familiarising us with the ideas associated with departure from this earthly life. The ideal of a good, blissful death occupied a key position in people's thinking in earlier times: death was perceived as the moment where it was possible to correct much, but also to ruin everything, and thus lose hope of eternal life. In texts of various genres it is described as an extremely critical and dangerous moment, where the forces of heaven and hell gathered at the bedside of a dying man as he fights his last and greatest fight on the road to salvation.

The next chapter introduces printed funeral sermons as a distinctive and – in the 16th century – „new” medium and its development. Special attention is paid to the interpretation of differences in funeral preaching in the various confessional environments, especially the Catholic and Lutheran. Although this comparative research is still in its early stages, it is already clear even now that not only the argumentation, but also the content and structure of these texts, and above all their function, reflect the essence of each confession's approach to salvation.

The following sections of the book are devoted to an analysis of topics that are key for the argumentation of funeral preachers, which occur frequently and routinely in funeral sermons of different confessions and were used for the confessional education of co-religionists and possibly criticism of dissenters. It is a representation of their own beliefs, a depiction of a foreign faith, a celebration of converts and a celebration of exiles and a depiction of suffering for the true faith.

Every chapter so thematically conceived contains an excursus that presents the topic again on the basis of sources of imperial provenance and as part of an analysis of the specific situation of a particular city or region. These are confessionally mixed locations, from whose funeral sermons one can monitor location-specific arguments or preferences for certain themes that reflect the character and peculiarities of the local confessional co-existence. Research on multi-confessional cities and regions has experienced an unprecedented boom in recent years. This is undoubtedly related to the ongoing discussions on the concept of confessionalisation and a shift away from a statist approach to this process. Researchers often show in micro-historically oriented research how diverse forces entered the confessional disciplining process, but also show the coexistence of

two or more faiths within a single town or village. A joint, but through the use of excursions, sufficiently separate view of the topic in Czech and Imperial funeral sermons should contribute to a better view of any specifics of the domestic situation, but also to an understanding of the features that are common across the region for a given topic.

A different imperial city and a different type of confessional sharing of the common space has been chosen for each topic. The chapter that deals with declaring the true faith, that is with analysing a conflict-free depiction of their own beliefs and the means for a non-confrontational presentation of the confessional identity of the deceased, is accompanied by an analysis of funeral sermons from Augsburg. Funeral preachers acting in the imperial City whose bi-confessionalism or later parity was guaranteed in law first by the Peace of Augsburg and then by the Peace of Westphalia, did not use funeral preaching as a medium for the articulation of confessional tensions, doctrinal differences and disputes. On the contrary – they concentrated almost exclusively on a positive depiction of their own doctrine as it responded to the co-existing forms of cohabitation of the two permitted confessions and on the ideal of neighbourly concord.

The following chapter shows a significantly different type of funeral argument: it deals with a group of funeral sermons and those rhetorical procedures which on the contrary focus on depicting their doctrinal differences and mutual confrontation, with the aim of defining and developing the confessional border, of warning their co-religionists against different religions and confirming them in their confessional identity. The depiction of the „false belief” revolved around several key topics, matching those in contemporary polemical and controversial literature. The most common subject of disputes was the denial, or more exactly, advocacy of the existence of purgatory, related in respect of funeral rituals on the Catholic side to affirming the importance of Masses, prayers and alms for the soul of the deceased, and on the Protestant side with the rejection of these.

In the Czech environment two methods of presenting conflicting topics in funeral sermons can be distinguished. Typical of sermons associated with the Utraquist environment and authors coming from the domestic reform environment, but also affected by Lutheran teaching, is a depiction of doctrinal differences, including the pointing out of errors, but without resorting to radical abuse of the dissenters. On the contrary, writings by Lutheran preachers arriving in the Czech Lands from Saxony, especially after Rudolf's Letter of Majesty, are very close to many of the imperial funeral sermons in the escalation of their aggressive arguments. In these, the preachers focus on depicting confessional differences, shaping an image of a doctrinal opponent and enemy who is reviled and denied salvation. Religious isolation of dissidents from the community of the chosen at funerals could belong in some confessionally mixed areas to common rhetorical practice. The survivors were to leave a funeral confirmed in their belief that between them and the dissenters occupying the same urban space there was a solid wall

in terms of their eschatological perspective; scaling that would mean for them losing hope of eternal life. An example of such a city, where a sharp literary dispute between Catholic and Lutheran priests flared up through funeral preaching, is Hildesheim. In this city, the spiritual centre of a diocese and the capital of an episcopal imperial state, but whose citizens professed the Lutheran faith from the 1540s onwards, funeral sermons absorbed from the late 1570s the themes of controversial contemporary theology and the contemporary confrontational polemic vocabulary, with the central theme of heated dispute being the existence or otherwise of purgatory.

A special group of texts strongly depicting confessional affiliation is made up of funeral sermons for converts. In funeral sermons a change of confession is presented using similar means to those in other contemporary reports on conversion, but with the difference that deceased converts may already be portrayed as those who have confirmed the correctness of their step by adhering to their new faith at the moment of death. Finding the „true” faith is often closely linked to rejection of the original faith, criticism of its doctrine and celebration of the conversion. While in funeral sermons from the Czech milieu the portrayal of the religious conversion is somewhat rare, in the imperial environment it is abundantly present in sermons for the first generation of Lutherans who departed this world from the 1540s to the 1560s, and also in certain specific regions. An example is Magdeburg, whose lord, the Bishop of Magdeburg, declared in 1566 the reformation of what was already a mostly Lutheran state. Conversion (particularly of former Catholic priests) is the leitmotiv of many funeral sermons by Magdeburg Lutheran pastor Siegfried Sacco, who in funeral speeches from the 1570s to the 1590s celebrated doctrinal unification of city and state.

In early modern times building a single-denomination state brought with it pressure to convert to the state religion, and on the other hand, the departure from the state of those who rejected any change of faith. The next chapter is devoted to funeral sermons for exiles from Bohemia and Moravia. They are perceived as part of a broad stream of texts, in which the exiles expressed and shaped their identity both within the community and outside it, defined against the foreign surroundings. Sermons for the exiles are not primarily confrontational, they do not contain doctrinal controversies or aggressive criticism of other doctrines. In their modelling of the confessional identity of the deceased they concentrate on other themes – celebration of their own orthodoxy and constancy in their faith as a prerequisite of salvation and a description of their suffering for their faith. The denominational boundary is shaped through their memory of crossing the geographical boundary. Similarly, the theme of exile is also the subject of tracts in the imperial environment. One example are the sermons for Lutherans who left Würzburg at the end of the 16th century, where the local bishop – as both spiritual and temporal ruler of the city and the state – launched a firm policy of re-catholicisation.

Funeral sermons for Würzburg exiles from the late 16th and early 17th centuries, from Schweinfurt and the other cities, for which they left, reflect the same „myth of exile” as those for Czech exiles printed in Saxon Pirna and Trenčín in Upper Hungary (now Slovakia).

In the final chapter the argumentation of funeral sermons is set into the context of contemporary guides to a good death, as they evolved from the late Middle Ages through Reformation innovations to the Catholic response during the 16th and early 17th centuries. Authors of different confessions devoted considerable attention to dying and death as the fatal moment for deciding on the fate of the soul, its salvation or damnation; guidance on how to proceed in that fateful and decisive moment was strongly anchored in their own doctrinal principles, and some are even a sharp denial of the approach of other denominations. An example of a sharp confrontation on the pages of books on good dying are the Catholic Guides from the imperial milieu, but also from Upper Lusatia. In his extensive manual on a good death, the local Dean of Chapter Johann Leisentritt used the deathbed motif for extensive confessional propaganda.

Until the defeat of the Bohemian Revolt, domestic translated and original literature on a good death was influenced solely by Lutheran output from the Empire. The key works of Lutheran authors were translated into Czech and translations of works which are considered denominationally neutral, humanist guides, were heavily Lutheranised and communicated to the Czech reader of the second half of the 16th century a series of Lutheran theological ideas associated with attaining salvation in the context of the end of human life. Only after (the Battle of) the White Mountain, but nevertheless as soon as the 1630s, manuals on a good death by Catholic authors were translated into Czech and printed. The original dominant Protestant discourse, based on the doctrine of justification merely by faith and the grace of God and on the rejection of human merit, thus began soon after the statutory introduction of a single faith to be interleaved with prescriptive literature explaining to believers the Catholic understanding of human merit and works for salvation, the importance of the intermediary role of the church for its attainment, namely in the context of catechetical instruction, particularly with emphasis on the interpretation of the Catholic Sacraments and clarification of the essence of purgatory and a description of protection from it and means to help one out of it.

Guides to a good death made up a norm and were part of an effort by priests to discipline their faithful morally and doctrinally. A similar type of sources was to found in the focus of researchers in the first research period, influenced by the paradigm of confessionalisation, in the 1980s. These were sources that revealed the practices of state and church power that sought to indoctrinate the population denominationally and to direct its morality and piety. On the other hand, funeral sermons are based on a combination of a theological standard and the self-expression of individual historical actors.

In an effort to understand the world of piety of early modern man their advantage is mainly that they are the result of the staging of a memorial to the deceased in a meeting of the standards of the Church, the life-world of the deceased and the bereaved, as well as the peculiarities of the city or region in which the latter experience their lives. The way in which a funeral sermon depicts the deceased, his faith, and other faiths, is the result of diverse interests – not just of the priest, but also of the family and the religious community. These all influence the form of the memorial, as enshrined for the future in printed media. The depiction of the confessional identity of the deceased and his co-religionists accommodates the standard but also private and local needs.

Funeral sermons allowed the careful construction of what was to be preserved in memory, fixed firmly in the ancestral memory and arranged into a didactic narrative to maintain it and transfer it through printed media to the next generation. From uniquely documented reports on the reading and preservation of funeral sermons we may judge that these really were texts which were a maintained and occasionally re-activated family memory. The deceased, according to the wishes of priests and laity as the 16th turned into the 17th century, were to be remembered by future consumers as orthodox members of the true Church, which reserved salvation for itself and was defined confessionally and clearly as the one and only church within the pluralistic religious map of European Western Christian society, in which the other variations would lead to damnation and hell. In this medium confessional orthodoxy is take to be and is distributed as a fundamental value in view of its connection to eschatology, the end of this earthly life and the expectation of salvation.

Translated by Stuart Roberts

OBRAZ / KOMUNIKACE / JEDNÁNÍ

O útěše proti smrti /

*Víra, smrt a spása v pohřebních kázáních
v období konfesionalizace*

Radmila Prchal Pavlíčková

Pro Centrum pro transdisciplinární výzkum kulturních fenoménů
ve středoevropských dějinách: obraz, komunikace, jednání
vydalo NLN, s. r. o., Náprstkova 10, Praha 1
v roce 2017

Vydání první

Jazyková a odborná redakce Marcela Drahošová
Redakce poznámek a korektura sazby Jan Dvořák
Jmenný rejstřík Magdaléna Marjaková
Na obálce použit detail dřevorezu Tance smrti
z Knihy Erasma Roterodámského z roku 1564,
Vědecká knihovna v Olomouci
Na frontispisu užít detail z ilustrace
Zákon a milost z třetího vydání
Melantrichovy bible z let 1560–1561,
Vědecká knihovna v Olomouci

Knihu graficky upravil Jan Kubeš
Technická redakce Šárka Křiváková
Sazba písmem Monion Pro Marie Tvrdá
Reprodukce Jan Skružný
Tisk ???
Doporučená cena včetně DPH ??? Kč

ISBN 978-80-7422-579-6